

کاپیتولاسیون در عهد صفوی

حمید اسدپور ۱

حسین اسکندری ۲

چکیده

پدیده‌های تاریخی را باید با توجه به شرایط زمانی و مکانی آن مورد بررسی قرار داد. کاپیتولاسیون نیز از این قاعده مستثنی نیست. پدیده کاپیتولاسیون اگرچه از پدیده‌های شوم استعمار به حساب می‌آید؛ ولیکن با توجه به شرایط زمانی و مکانی‌اش، نتایج و پیامدهای متفاوتی به دنبال داشته است. در دوره صفویه نیز با وجود خصومت‌های مذهبی و ارضی با عثمانی، ایجاد امنیت و رونق اقتصادی، وجود استعمارگرانی مانند پرتغال در خلیج فارس و ضعف نیروی دریایی ایران از یک سو و همچنین توسعه طلبی شدید عثمانی در اروپا و به خطر افتادن موقعیت اروپائیان و نیاز آنها به متحدی برای کاهش فشار عثمانی و تشکیل کمپانی‌های بزرگ اقتصادی مانند کمپانی‌های هند شرقی از سوی دیگر باعث گسترش روابط ایران و اروپائیان شد. در این میان با گسترش تجارت اروپائیان در ایران و تلاش هر چه بیشتر صفویان برای رونق تجارت و اتحاد با اروپا، امتیازات و معافیت‌هایی به اروپائیان داده شد که در میان آنها می‌توان کاپیتولاسیون را نیز مشاهده کرد. این پژوهش تلاشی جهت بررسی پدیده کاپیتولاسیون در دوره صفوی و با توجه به شرایط آن دوره و همچنین پیامدها و نتایج این پدیده است.

واژه‌های کلیدی: صفوی، کاپیتولاسیون، اروپا، عثمانی

۱. استادیار گروه تاریخ دانشگاه خلیج فارس بوشهر Asadpour22@gmail.com

۲. دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی دانشگاه خلیج فارس بوشهر Hoes1355@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۰۴/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۰۶/۲۸

مقدمه

از مظاهر استعمار در کشورهای ضعیف و تحت سلطه پدیده شومی به نام کاپیتولاسیون است. این پدیده، نتایج زیادی برای هر دو طرف در پی داشته است. در طول تاریخ، به ویژه در دوره معاصر، کاپیتولاسیون بر بسیاری از کشورهای ضعیف تحمیل شده است. کشور ایران نیز از این امر مستثنی نیست. در بررسی تاریخ ایران، تصور رایج بر این است که پدیده کاپیتولاسیون از دوره قاجار و در قرار داد ترکمانچای بر ایران تحمیل شده است. در حالی که این پدیده از دوره صفویه در ایران وجود داشته است.

پس از تشکیل دولت صفوی، ارتباط ایران با اروپائیان بسیار گسترده‌تر از قبل گردید. وجود امپراتوری قدرتمند عثمانی در کنار مرزهای ایران و دشمنی بین این دو حکومت مسلمان که بر اثر مسائل مذهبی و ارضی وجود آمده بود، باعث شد اروپائیان که از سوی امپراتوری عثمانی تحت فشار شدیدی بودند به فکر ایجاد رابطه گسترده با ایران و استفاده از دولت صفوی به عنوان اهرم فشاری برای کاستن از حملات عثمانی به اروپا باشند. از سوی دیگر به خطر افتادن راه‌های تجاری اروپائیان که از عثمانی می‌گذشت و نیاز آن‌ها به کالاهای ارزشمند ایرانی به ویژه ابریشم و همچنین ایجاد امنیت و تسهیلات لازم و تساهل مذهبی پادشاهانی مانند شاه عباس، باعث مسافرت تعداد زیادی از اروپائیان به ایران در قالب بازرگان، جهانگرد و مسیونرهای مذهبی شد. صفویان نیز جهت تأمین سلاح‌های آتشین و اتحاد با اروپائیان در برابر عثمانی و همچنین گسترش تجارت که معمولاً در انحصار شاهان صفوی بود به اروپا نیاز داشتند. گسترش مراودات و نیازهای دوسویه باعث شد که صفویان حاضر به دادن امتیازاتی به اروپائیان، مشابه کاپیتولاسیون شدند.

این پژوهش تلاشی جهت روشن ساختن مساله کاپیتولاسیون در ایران عهد صفوی و پاسخگویی به این سؤالات است که چرا پادشاهان صفوی حاضر به پذیرش کاپیتولاسیون شدند؟ همچنین این پدیده چه نتایج و پیامدهایی در پی داشته است؟ به نظر می‌رسد که کاپیتولاسیون در این دوره امری تحمیلی و یک جانبه نبوده، بلکه نیاز صفویان و اروپائیان به یکدیگر در برابر دشمن مشترکی به نام عثمانی و مسائل اقتصادی باعث انعقاد این قراردادها شد. از سوی دیگر واگذاری این امتیازات باعث رونق هرچه بیشتر اوضاع اقتصادی ایران در این دوره و به ویژه در زمان شاه عباس گردید.

کاپیتولاسیون

کاپیتولاسیون در لغت به معنای فصل بندی و طبقه بندی و از ریشه لاتین کاپیتولار گرفته شده، سپس وارد زبان فارسی شده است و مفهوم تاریخی، حقوقی است که در نظام حقوقی فرانسه در سده شانزدهم ایجاد شده، معمولاً کشورهای نیرومند بر کشورهای ضعیف از این حق برخوردار بودند. (کاسمینسکی، ۱۳۵۳: ۲۳)

بر طبق کاپیتولاسیون اتباع بیگانه از قوانین جزائی و مدنی در قلمرو کشور میزبان مستثنی هستند و رسیدگی دعاوی حقوقی و جرائم آنها در دادگاه‌های مخصوص و یا محاکم مختلط و با حضور کشور خارجی انجام می‌گیرد. (مدنی، ۱۳۶۱: ۹) در تعاریف دیگر کاپیتولاسیون را به معنای پیمان‌هایی که حقوق قضاوت کنسولی و حقوق برون مرزی را به کشور دیگری در قلمرو میزبان اعطا می‌کند می‌دانند (اسدالهی، ۱۳۷۳: ۲۴) و در واقع تصمیمات یک جانبه یا عهد و اسناد دیگری که در سرزمین‌های غیر مسیحی به اتباع دولت‌های مسیحی داده شده، اتباع بیگانه در این سرزمین‌ها بدون رعایت اصل متقابل از حضور صلاحیت مقامات قضایی محلی خارج بودند (بابایی، ۱۳۶۶: ۵۹۵) و چون صلاحیت قضاوت محلی نمی‌توانست مورد

قبول این دول واقع شود آن‌ها را به تحمیل کاپیتولاسیون و واگذاری امتیازات وادار کردند. (وزیری، ۱۳۵۵: ۵-۸)

پیشینه کاپیتولاسیون

در قرون وسطی کاپیتولر به کسی گفته می‌شد که وابسته به شورای کاهنان و راهبان و کشیشان بود. هر کشیشی که عضو آن شورا بود، هم مقامی قانونی داشت و هم بر قلمرو شخصی حکم می‌راند و قوانین حاکم بر آن قلمرو را خود وضع کرده، درآمدهای حاصل از آن را خود دریافت می‌کرد. ژرمن‌ها نیز هنگام غلبه بر امپراتوری روم، قوانین بومی خود را بر آنها تحمیل کردند. همچنین شارل برای اداره امپراتوری خود، سالانه دو مجمع عمومی و رسمی تشکیل می‌داد که یکی در بهار برای ساماندهی امور لشکری و دیگری در پاییز برای ساماندهی امور کشوری و فرمانی که در آنها صادر می‌کرد به کاپیتولر شهرت داشت. (کاسمینسکی، ۱۳۵۳: ۲۳) تجار ونیزی نیز که در جریان جنگ‌های صلیبی با وساطت دو پایگاه دریایی قبرس و مصر و اقامت در این دو، بین اروپا و سرزمین‌های اسلامی به تجارت مشغول بودند با منعقد کردن قراردادی با حکام محلی آن‌ها را به پذیرش ماده‌ای مجبور کردند که بر اساس آن چنانچه عوامل آنان مرتکب جرم یا جنایتی می‌شدند باید به کنسول ونیز مراجعه کرده، و بر اساس قوانین خود محاکمه و مجازات می‌شدند (رانسمان، ۱۳۶۰: ۷) آن‌ها همچنین دارالتجاره‌های ساخته، برای امنیت خود محله‌های خصوصی ساختند و تحت آداب و رسوم خود در آن محله‌ها زندگی می‌کردند. (چلونگر، ۱۳۸۲: ۱۰) همچنین در قسطنطنیه به ماموران اعزامی ونیزی اجازه داده بودند که به کلیه مسائل حقوقی و جزایی اتباع خود رسیدگی کنند. (همان، ۱۱)

سابقه کاپیتولاسیون در ایران به دوره مغول باز می‌گردد. در این دوره از طرف کلیسای کاتولیک هیأت‌هایی به ایران آمدند. فتوحات مغول در آسیا و اروپا و دلایل مذهبی

باعث اعزام میسیون‌های مسیحی به دربار مغولان شده بود. هدف آن‌ها ضربه زدن به دولت‌های اسلامی مانند مملوکان، جلوگیری از نفوذ بیشتر مغولان در اروپا و جبران شکست‌های جنگ‌های صلیبی بود. منگوقان، امپراتور مغول، در برابر حمایت هیتوم پادشاه مسیحی ارمنستان از لشکرکشی هلاکو، وعده احترام گذاشتن به مسیحیان آسیای صغیر و اعطای مکان‌های مقدس به مسیحیان پس از جنگ داد. (ویلتس، ۱۳۵۳: ۱۴۱) هلاکو نیز در برابر هیأت‌های اعزامی پاپ قول داد که از آن‌ها حمایت کرده، از کشیشان و مبلغان مسیحی در قلمرو مغول خراجی گرفته نشود. (همان: ۱۴۵) مسیحیان، خان مغول را منجی خود پنداشته، می‌کوشیدند از قدرت او برای مسیحیان که در شام و مصر با مسلمانان می‌جنگیدند استفاده کرده، اسلام را از آسیا و آفریقا براندازند. احتمالاً یورش هلاکو به شام نیز به نوعی با تحریکات مسیحیان بوده است. (اقبال، ۱۳۶۵: ۱۹۸) اگر مغول‌ها آخرین پناهگاه اسلام یعنی شام و شمال آفریقا را تصرف می‌کردند و با توجه به پافشاری صلیبیون عیسوی برای نابودی مسلمانان مشکل بود که اسلام در میان دو دشمن کینه توز دوام بیاورد. (ویلتس، ۱۳۵۳: ۱۴۵) در ۷۰۰ هـ. ق (۱۳۰۰ م) غازان خان به جیمز دوم پادشاه ارگون اسپانیا قول داد که زائران ارگون بدون پرداخت خراج یا مالیات به زیارت بیت المقدس بروند و اراضی مقدس به مسیحیان واگذارند و آن‌ها از غازان خان در برابر مملوکان حمایت کنند. (نوائی، ۱۳۶۶: ۵۶) در ۷۰۵ هـ. ق (۱۳۰۵ م) نیز الجایتو امتیازات فراوانی به تجار ونیزی داده، اجازه داد جهت حل و فصل دعاوی خود و مردم ایران کنسول‌هایی به چند شهر ایلخانی بفرستند. (اقبال، ۱۳۶۵: ۳۴۸) هیأت‌های ونیزی با تأسیس کنسولخانه در شهرهایی مانند تبریز علاوه بر گسترش روابط بازرگانی با ایران از مصونیت سیاسی برخوردار شدند. (بیانی، ۱۳۷۵: ۱۰۵۰)

کاپیتولاسیون در عهد صفوی

با شروع دوره صفوی، مسائل سیاسی و اقتصادی باعث گسترش روابط ایران با اروپا گردید. این ارتباط از دوره شاه اسماعیل و به علت مسأله هرمز و تصرف آن توسط پرتغالی‌ها شروع و در دوره شاه عباس به اوج خود رسید. در این میان ارتباط ایران با سه کشور انگلستان، هلند و فرانسه بیشتر از دیگر اروپائیان بود.

انگلستان و مسأله کاپیتولاسیون: آغاز روابط ایران و انگلیس در دوره صفویه به دوره شاه تهماسب و ورود نماینده شرکت تجاری مسکووی به نام آنتونی جنکینسون به ایران برمی‌گردد. هدف جنکینسون این بود که با خرید ابریشم از ایالات شمالی ایران با بازرگانان پرتغالی که تجارت ابریشم را به خود اختصاص داده بودند رقابت کند. (نویسی، ۱۳۷۷: ۱۱۵) هر چند جنکینسون نتوانست نظر شاه تهماسب را جلب کند. شاید پادشاه ایران به علت وفاداری به پیمان صلحش با عثمانی و همچنین تعصب مذهبی به این سفیر توجهی نکرد. زیرا در این زمان اوج قدرت عثمانی یعنی دوره سلطنت شاه سلیمان قانونی بوده، حفظ این صلح برای ادامه حیات دولت صفوی بسیار ارزشمند بود. عدم توجه به این سفیر، باعث داستان سرایی اروپائیان از پرسش شاه در مورد مذهب این سفیر و انتقادات شدید آن‌ها از شاه تهماسب شده است. ولی بعید به نظر می‌رسد که شاه از دین و مذهب سفیر و مأموریتش قبل از ملاقات با او اطلاع نداشته است.

در دوره شاه عباس با ورود برادران شرلی در ۱۰۰۹ هـ. ق (۱۶۰۰ م) روابط ایران و انگلیس گسترده تر شد و طبق فرمانی شاه عباس امتیازات گسترده‌ای به اتباع انگلیسی داد که سنگ بنای کاپیتولاسیون در دوره صفویه شد. (ویلسون، ۱۳۶۶: ۱۴۷) در این فرمان اعلام شد که هیچکس حق آزار و اذیت تجار مسیحی ندارد. همچنین هر فرد در هر مقامی که باشد حق بازرسی و مطالبه عوارض و باج و خراج تحت هیچ عنوانی

از انگلیسی‌ها نداشته، افراد روحانی نیز حق مزاحمت و دخالت در امور مذهبی آن‌ها نداشته، هیچ یک از قضات حق صدور حکمی بر ضد آن‌ها ندارند. (وحید مازندرانی، ۱۳۵۰:۶۲) در قسمتی دیگری از این فرمان آمده که هیچ یک از حکام و قضات حق ندارند در مقابل رسیدگی به تظلمات تجار عیسوی حق الزحمه‌ای از ایشان دریافت داشته، از تجار مسیحی بپرسند برای چه مقصودی در ایران اقامت گزیده‌اند. (ویلسون، ۱۳۶۶:۱۴۹)

هدف انگلستان مقابله با پرتغال بود. زیرا پیش از وجود تجارت خانه انگلیس در هند، جیمز اول، پادشاه انگلستان، برای کمک نامه‌ای به نور الدین محمد جهانگیر پادشاه گورکانی هند ارسال کرده، در ۱۰۱۷ هـ. ق (۱۶۰۸ م) نخستین کشتی شرکت هند شرقی به فرماندهی ویلیام هاوکین به سواحل غربی هندوستان فرستاد. (نوایی، ۱۳۷۷:۱۴۳) چهار سال بعد سه کشتی دیگر به فرماندهی سر تامس بست به سواحل هند رسید و قراردادی با حاکم انجا امضا و تجارت خانه دایر کرد. (نوایی، ۱۳۷۷:۱۴۳) در ۱۰۲۳ هـ. ق (۱۶۱۴ م) ریچارد و استیل به همراه جان کروثر از سوی کمپانی هند شرقی به ایران آمدند تا از شاه عباس فرمانی در خصوص آزادی کشتی‌های تجاری کمپانی در خلیج فارس و بنادر ایران دریافت کنند. (فلسفی، ۱۳۴۲:۲۰۳) در ۱۰۲۵ هـ. ق (۱۶۱۶ م) شاه عباس فرمانی در خصوص تجارت انگلیسی‌ها، برخورد مهربانانه با آن‌ها و دفاع از جان و مالشان صادر کرد. (ولایتی، ۱۳۷۴:۱۳۹) پس از مدتی هیأتی از بازرگانان انگلیسی به ریاست ادوارد کاناک به بندر جاسک آمده، سپس به حضور شاه عباس رسیدند. در ۱۰۲۶ هـ. ق (۱۶۱۷ م) این هیأت توانست فرمانی از شاه عباس در خصوص آزادی تجارت به دست آورد. بر طبق این فرمان هر کس در هر شهر و ولایت که کنسول انگلیس باشد نباید به آن‌ها تعدی نماید و چنانچه حاکم محل در خصوص مسائل و مشکلات انگلیسی‌ها عملی انجام ندهد شاه او را تنبیه

می‌نماید. آن‌ها می‌توانند هر قسم اسلحه که بخواهد نگه دارند. اگر کسی از هر طبقه در میان ایشان دزدی یا حرامیگری کرده، در محل انجام جرم کشته شود، حکام متعرض آن‌ها نشده، اگر دزد یا مجرم مسلمان باشد حکام در محل با حضور کنسول انگلیس او را مجازات کنند و چنانچه فرنگی باشد کنسول او را قصاص کند. انگلیسی‌ها در دین و کیش خود آزاد هستند. آن‌ها می‌توانند هر کالایی که بخواهند وارد ایران کرده، هر چه بخواهند خریداری کرده، حکام بدون ایجاد مزاحمت برای آن‌ها باید هر چه اسب و استر جهت حمل اجناس خود بخواهند به آن‌ها کرایه دهند. (نویسی، ۱۳۶۰:۶۵) در ماده نوزدهم این فرمان آمده است که اگر میان مسلمان و افراد انگلیسی در معاملات جزئی، اختلاف روی دهد لازم است که آن‌ها را نزد کنسول انگلیس بفرستند. همچنین اگر در معاملات اختلاف بیش از بیست تومان باشد کنسول آن‌ها را نزد ایلچی بفرستد تا او با حضور کنسول و قضات اسلام عمل نماید. (همان: ۷۰-۶۹) در صورت فوت هر انگلیسی، اموال او توسط کنسول انگلیس ضبط و به وراثت می‌رسد و در صورت فوت فرزندان آن‌ها به کنسول انگلیس سپرده می‌شود. (نویسی، ۱۳۷۷:۱۴۹)

در این زمان دولت انگلستان در اجرای قرار دادهایش با ایران با مشکلات فراوانی روبرو بود. زیرا تعداد زیادی از اعضای پارلمان انگلیس بازرگانان بودند و جیمز اول پادشاه آن کشور نتوانسته بود در صحنه بین‌المللی جنگی علیه هلند طرح ریزی کند تا موقعیت کمپانی هند شرقی هلند به عنوان مهم‌ترین رقیب تجاری آن‌ها را تضعیف کند. از سوی دیگر کمپانی هند شرقی و بازرگانان آنان موقعیت خود را تا حدودی در شرق مستحکم کرده، حاضر به پذیرش نقش میانجی‌گری دولت انگلیس در رابطه با ایران نبوده، می‌خواستند بدون واسطه با ایران به رابطه اقتصادی خود ادامه دهند. به همین علت از جیمز اول حمایت نمی‌کردند. (ولایتی، ۱۳۷۴:۱۳۹)

شاه عباس نیز در نظر داشت که مسیر تجارت و به ویژه تجارت ابریشم را از خاک عثمانی منحرف و آن را به مسیر تجارت دریایی بکشاند تا با محروم کردن ترک‌ها از درآمد این کالا، بتواند درآمد بیشتری کسب کند. همچنین از نیروی دریایی انگلیس در سرکوب پرتغالی‌ها در خلیج فارس بهره‌گیری کرد. عثمانی‌ها علیرغم قدرت فراوانشان از مدت‌ها قبل از دولت صفویه با اعطای امتیازاتی مشابه کاپیتولاسیون، سعی کردند از این امتیاز به نفع خود بهره‌برداری کنند. با بررسی برخی از این امتیازات در دولت عثمانی بهتر می‌توان به اهداف صفویان در واگذاری این امتیازات پی برد.

سلطان محمد فاتح پس از فتح قسطنطنیه فرمان داد تا کشیشان ارتدوکس از مالیات و عوارض معاف و در امور دینی خود آزاد باشند. سلطان بایزید در ۹۱۴ هـ ق (۱۵۰۸ م) امتیازات فراوانی به تجار فرانسوی داد. (چلونگر، ۱۳۸۲: ۱۴) دولت ونیز در ۹۲۸ هـ ق (۱۵۲۱ م) طبق پیمانی که با عثمانی بسته بود امتیازاتی مانند آزادی تجارت، امتیازات حقوقی مربوط به دعاوی و میراث و همچنین امتیازات خاصی برای ایلچی هایش به دست آورد. (چارشی لی، ۱۳۶۹: ۵۰۱) در ۹۴۲ هـ ق (۱۵۳۵ م) دولت عثمانی با فرانسه معاهده‌ای امضا کرد که براساس این پیمان ترک‌ها، حوزه قضایی دادگاه‌ها و کنسولی فرانسه را در محدوده امپراتوری خود به رسمیت شناخته، به فرانسوی‌ها آزادی کامل مذهبی و حفاظت از اماکن مقدس اعطا کردند. (رأس، ۱۳۷۳: ۳۲۹) همچنین از سوی فرانسوی‌ها، کنسولی در سواحل شام مستقر شده، تا امور مربوط به تجار فرانسوی را مطابق با قوانین فرانسه و زیر نظر نماینده این کشور در استانبول انجام دهد. تجار فرانسوی نیز حقوق گمرکی بسیار کمتری در مقایسه با تجار سایر کشورها می‌پرداختند. (یاقی، ۱۳۸۶: ۶۳-۶۲) در این فرمان رسیدگی به اختلافات فرانسویان کاملاً بر عهده کنسول فرانسه بود. (چلونگر، ۱۳۸۲: ۱۷)

این امتیازات در شرایطی به کشورهای اروپایی مانند فرانسه اعطا شد که عثمانی در اوج قدرت خود بود. به نظر می‌رسد که امپراتوری عثمانی سعی در تداوم روابط خارجی خود در غرب و ایجاد روابط تجاری در مناطق حاشیه اقیانوس هند، غرب آسیا و آفریقا داشت. زیرا اکثر سرزمین‌های عربی در سواحل مدیترانه و دریای سرخ در اختیار عثمانی‌ها بوده، اروپائیان از این طریق به تجارت پرداخته، تجارت آن‌ها برای عثمانی سود آور بود.

هدف دیگر عثمانی شکست امپراتوری اتریش به عنوان مهم‌ترین مانع در برابر نفوذ عثمانی در اروپا بود. به همین علت سعی کرد با اتحاد با فرانسه و دادن امتیازاتی به فرانسه مانع اتحاد این دو قدرت گردد. زیرا پاپ در ۹۴۳ هـ. ق (۱۵۳۶ م) سعی کرده بود با ایجاد صلح بین این دو قدرت آن‌ها را به جنگ علیه عثمانی برانگیزد هرچند این اتحاد دوام چندانی نداشت. (چارشی لی، ۱۳۶۹: ۴۰۰) پس سلطان عثمانی با این اتحاد و دخالت در اروپا نقش متعادل کننده ای برای اروپای قرن شانزدهم ایفا می‌کرد و علاوه بر رشد قدرت بین‌المللی خود مانع اتحاد اروپائیان می‌شد. (رأس، ۱۳۷۳: ۱۸۳) با کمک همین اتحاد با فرانسه بود که عثمانی موفق به پیشروی در اروپا شده، در ۹۴۷ ه. ق (۱۵۴۰ م) خیرالدین بارباروس، فرمانده نیروی دریایی عثمانی، شکست‌های سنگینی به نیروی دریایی اروپائیان وارد کرده، بر بیشتر جزایر دریای اژه مسلط شد. (یاقی، ۱۳۸۶: ۶۳) همچنین عثمانی نگران اتحاد بیشتر اروپائیان با ایران و ایجاد خطرات ناشی از آن در آینده برای خود بود. حال مشخص می‌شود که صفویان نیز به دلایل سیاسی، نظامی و اقتصادی مشابه عثمانی، امتیازاتی به اروپائیان واگذار نمودند.

هلند و مساله کاپیتولاسیون: از اواسط قرن شانزده میلادی، هلندیان به تجارت با کشورهای مشرق زمین پرداختند. ورود هلندیان به ایران و گسترش امور تجاریشان

با ورود بازرگانی به نام هوبرت و سنیچ ۱ در ۱۰۳۲ هـ. ق (۱۶۲۳ م) بود. او ابتدا به هرمز و بندرعباس رفته، سپس به حضور شاه عباس رسید. چون در این زمان انگلیسی‌ها با کمک ایران بر پرتغال غلبه کرده، خواهان امتیازات زیادی بودند، شاه عباس از هلندی‌ها استقبال کرده، تلاش کرد از رقابت بین کشورهای اروپایی بیشترین بهره گیرد. (فلسفی، ۱۳۴۲: ۲۵۶) پس از مدتی قرار دادی بین دربار ایران و هلند امضا شد. در این قرارداد به تجار هلندی اجازه کسب و کار و تجارت آزادانه در سراسر قلمرو ایران داده شده، تجارت هر کالایی برای آنان آزاد گردید. آنان از حقوق و عوارض گمرکی معاف بوده، فقط وجه مختصری به عنوان راهداری پرداخته، ماموران ایرانی نیز حق ضبط مال التجاره آن‌ها نداشتند. (ولایتی، ۱۳۷۴: ۱۴۶) آن‌ها در تمام مناطق از مقیاس و اوزان رایج در کشورشان استفاده می‌کردند. تمام حکام ایرانی موظف بودند که وسایل سکونت و غذا برای آن‌ها فراهم کرده، هیچکس حق ورود به منازل آنان بدون کسب موافقت رئیس هلندیان نداشت. بر طبق ماده سیزده این قرارداد اگر یکی از اتباع هلند به دین اسلام در می‌آمد رئیس هلندی‌ها اجازه داشت کلیه اموال او را مصادره کرده، به هر کجا می‌خواهد بفرستد و اگر کسی تجار هلندی را به قتل رسانده، مقامات قضایی ایرانی او را محاکمه نخواهند کرد بلکه محاکمه او به سرپرست هلندی‌ها واگذار و طبق شرایط خود آن‌ها انجام می‌شد. (رمضانی، ۱۳۸۷: ۴۳) همچنین اگر یک هلندی با زنی رابطه پیدا کرد مراجع قضایی ایران حق تعقیب او را نداشته، در صورت مقصر شناخته شدن، مقامات هلندی او را محاکمه خواهند کرد. (نوایی، ۱۳۷۷: ۱۶۳) مستخدمان ایرانی در خدمت آنان نیز بطور کامل مصون بوده، از همان مصونیت‌های هلندی‌ها استفاده می‌کردند. (فلسفی، ۱۳۵۲: ۱۷۴) این قرار داد به نوعی کاپیتولاسیون به معنای واقعی کلمه و بیشترین امتیازی بود که تا آن زمان به اتباع خارجی داده شده بود.

این امتیازات در کنار تجارت چند جانبه زمینه موفقیت هلندی‌ها را فراهم کرده، تا حدود زیادی توانستند از رقاباتی مانند انگلستان پیشی بگیرند. (فاضل، ۱۳۷۶: ۳۱۹) شاه عباس هم سعی کرد با استفاده از این قرار داد و اتحاد با هلندی‌ها به خواسته‌های خود برسد. به همین علت موسی بیگ را روانه هلند کرد تا با کمک آن‌ها پرتغالی‌ها را از مسقط برآند و از آن‌ها بخواهد نمایندگان سیاسی و بازرگانی خود را از عثمانی فرا بخواند. در حالی که آن‌ها پاسخ روشنی به این درخواست‌ها ندادند. پیمان آن‌ها در زمان شاه صفی نیز تمدید شد. (رضایی، ۱۳۷۸: ۸۷)

فرانسویان و کاپیتولاسیون: آغاز روابط ایران و فرانسه در دوره صفویه در زمان سلطنت شاه عباس اول است. در ۱۰۰۸ هـ. ق (۱۵۹۹ م) شاه عباس نامه‌ای به آنتونی شرلی داد تا به دربار هانری چهارم برسد که گویا پاسخ‌دهنده نشد. (لکه‌هارت، ۱۳۶۸: ۴۸۳؛ سیلاوالسر، ۱۳۶۳: ۳۹) در ۱۰۱۹ هـ. ق (۱۶۱۰ م) کشیشی فرانسوی به نام پرژوست با حضور در دربار شاه عباس اول و پس از بیان عظمت هانری چهارم از طرف دربار ایران با نامه‌ای به فرانسه فرستاده شد که ورود او مصادف با قتل هانری چهارم و هرج و مرج در اوضاع فرانسه بود. (مهدوی، ۱۳۸۴: ۱۲۲) در دوره سلطنت لوئی سیزدهم (۱۶۱۰-۱۶۴۳) و به دنبال رقابت بین فرانسه و اسپانیا همچنین اقتدار فرانسه که با تلاش‌های ریشیلیو، صدراعظم آن کشور به دست آمده بود فرانسه متوجه حضور در ایران و به ویژه خلیج فارس شده، تلاش کرد با فرستادن کشیشیانی به ایران و نفوذ فرهنگی به نفوذ اقتصادی نیز دست یابد. به همین علت در زمان شاه صفی فرامینی در آزادی مسیحیان کاتولیک در ایران صادر شد. (همان، ۱۲۳) در زمان لوئی چهاردهم (۱۶۴۳-۱۷۱۵ م) و پس از تأسیس کمپانی هند شرقی فرانسه در ۱۰۷۶ هـ. ق (۱۶۶۵ م) تلاش‌های فرانسویان برای نفوذ در ایران بیشتر شده، کلبر صدراعظم کشور تلاش کرد تا اطلاعات مفصلی راجع به ایران به دست آورد. (لکه‌هارت، ۱۳۶۸: ۱۳۶۸)

(۴۸۵) در این زمان فرانسویان توانستند فرمانی از شاه عباس دوم مبنی بر معافیت گمرکی بازرگانان فرانسوی در ایران و آزادی مسیحیان کاتولیک دریافت دارند. (فاضل، ۱۳۷۶: ۳۱۹) چنانچه تاورنیه در سفرنامه خود از صدور مقادیر زیادی پشم و کرک به فرانسه و آوردن جواهراتی به دربار شاه عباس دوم و معافیت خود از پرداخت حقوق گمرکی و راهداری سخن گفته است. (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۲۶۰-۲۵۹)

در اواخر قرن هفدهم میلادی شیخون‌های اعراب مسقط باعث ناامنی و خسارت زیادی به امر تجارت در خلیج فارس شده بود. شرکت‌های هند شرقی هلند و انگلیس مایل نبودند در سرکوبی این اعراب به ایران کمک کنند. زیرا آن‌ها از یک سو نمی‌خواستند با اعراب درگیر شده، از سوی دیگر حاکمیت ضعیف دولت صفوی را مناسب تر برای رسیدن به خواسته‌های خود می‌دانستند.

پس شاه سلطان حسین سعی کرد با فرانسویان رابطه برقرار کند. به همین علت شاهقلی خان اعتماد الدوله، صدراعظم ایران در ۱۱۱۰ هـ. ق (۱۶۹۸ م) نامه‌ای از جانب شاه سلطان حسین به دربار فرانسه فرستاد و ایجاد رابطه بین دو طرف بر اساس شرایط متقابل، دریافت کمک دریایی برای سرکوبی اعراب مسقط، تقسیم غنائم، دادن بندر در خلیج فارس به فرانسویان و تهیه مسکن مناسب برای آن‌ها در شهرهای ایران را به اطلاعشان رساند. (نوایی، ۱۳۷۷: ۲۶۶) ظاهراً این نامه هیچگاه به فرانسه نرسید و دربار ایران سفیر دیگری به نام میرزا احمد خان، حاکم استرآباد را برگزید تا به دربار فرانسه اعزام کند که شرکت‌های هلندی و انگلیسی با دادن رشوه سفیر را از حرکت به فرانسه منصرف کردند. (نوایی، ۱۳۶۶: ۳۹۹) پس از مدتی سفیر دیگری از فرانسه به نام میشل در ۱۱۲۰ هـ. ق (۱۷۰۸ م) به ایران آمده، قراردادی بین طرفین بسته شد. بر طبق این قرار داد فرانسویان می‌توانستند با پرداخت حقوق گمرکی بسیار ناچیزی مقادیر زیادی طلا و نقره صادر و وارد کرده، همچنین تکالیف مذهبی خود

را بدون مزاحمت انجام دهند. در اختلافات بین فرانسویان نیز کنسول آن کشور بر طبق قوانین خودشان رسیدگی می‌کرد. (هربرت، ۱۳۴۸: ۱۹-۱۲) در ماده شانزده این قرار داد تاکید شده بود که در اختلافات بین یک فرانسوی و یک تبعه دولت دیگر، حاکم و ماموران محل، موضوع را باید با حضور کنسول فرانسه بررسی می‌کردند. همچنین بر طبق ماده هفده این قرار داد اگر میان یکی از اتباع دول دیگر و رئیس بازرگانان فرانسوی اختلافی روی دهد قضات ایرانی حق جلب آن‌ها را نداشته، نمی‌توانستند خانه فرانسویان را مهر و موم کنند. در مواقع نیاز، قضات مسلمان باید با حضور کنسول فرانسه تحقیقات خود را انجام دهند. (نوایی، ۱۳۶۳: ۱۴۹-۱۴۱) در ماده بیست و پنج این قرارداد آمده است که هر کس محل آسایش فرانسویان شود پنجاه تومان جریمه و حتی به فرانسویان اجازه تولید و حمل نقل آزادانه شراب به شرط عدم فروش به مسلمانان داده شده بود. (قائم مقامی، ۱۳۴۸: ۹۱-۹۰)

فرانسه پس از مدتی گرفتار جنگ‌های جانشینی شده، همچنین شرکت‌های هلندی و انگلیسی ضمن مخالفت با این قرارداد از شاه خواستار لغو آن بودند. (سبیلوالسر، ۱۳۶۴: ۹۵) با تداوم مشکلات اعراب مسقط، دربار ایران سفیر دیگری به نام محمد رضا بیگ به فرانسه فرستاد. در ۱۱۲۷ هـ. ق (۱۷۱۵ م) قرارداد اولیه بین دو کشور اصلاح و تکمیل شد. بر طبق این قرار داد فرانسویان می‌توانستند آزادانه هر کالایی به ایران بدون پرداخت حقوق گمرکی صادر و وارد کنند. سفیر فرانسه باید بر همه سفرا برتری و تقدم داشته باشد. علاوه بر آن تجار ایرانی نیز که به ماری می‌رفتند مشمول همان معافیت‌ها و امتیازات شده، کنسولی از طرف ایران در ماریس مقرر می‌شد تا به دعاوی ایرانیان رسیدگی کند. (لکه‌هارت، ۱۳۶۸: ۵۲۴-۵۲۳) جنگ‌های فرانسه و اسپانیا و تضعیف نیروی دریایی فرانسه و همچنین عدم تمایل فرانسویان به شرکت در جنگ با اعراب مسقط مانع از اجرای کامل این قرار داد شد. در این زمان دولت فرانسه

ضمن ارتباط با اعراب مسقط در نامه‌ای با آن‌ها اعلام کرده بود «که ما به شما اطمینان می‌دهیم که فرانسه دوست شما و وقتی کشتی‌های ما با شما برخورد کنند با اعلاّم معمول، دوستی و همکاری خود را اعلام می‌نمایند و مطمئنیم که کشتی‌های شما نیز درباره ما چنین خواهند کرد». (نوایی، ۱۳۷۷: ۲۸۲) با وجود اختلافات بین خود فرانسویان و حمله افغانه به ایران که موجب سقوط صفویه شد این قرارداد به مرحله اجرا در نیامد.

نتیجه‌گیری

در فرامین پادشاهان صفوی و به ویژه از شاه عباس به بعد نمونه‌هایی مشابه کاپیتولاسیون را می‌توان یافت. رقابت و اختلافات ارضی و مذهبی صفویان با امپراطوری قدرتمند عثمانی و همچنین ضعف نیروی دریایی صفویان در مقابله با پرتغالی‌ها و اعراب مسقط از یک سو و از سوی دیگر توجه پادشاهانی مانند شاه عباس به امر تجارت و نیاز دربار صفوی به سرمایه کافی و متحدانی قدرتمند جهت مقابله با عثمانی باعث صدور فرامینی و واگذاری امتیازاتی مشابه کاپیتولاسیون گردید. کاپیتولاسیون در ایران دوره صفوی امری تحمیلی و یک طرفه نبوده به نوعی باعث رونق اقتصادی و بهره‌گیری صفویه از رقابت‌های بین کمپانی‌های اروپائیان شد. در حالی که واگذاری این امتیازات در دوره صفویه و بویژه در دوره شاه عباس، همراه با قدرت ایران و معلول عوامل سیاسی و اقتصادی بود بالعکس در اواخر این دوره امتیازات واگذاری شده به اروپائیان معلول عوامل سیاسی و ضعف صفویان به ویژه در خلیج فارس است. در این زمان دولت صفوی و اروپائیان با طرز تلقی و دیدگاه‌های متفاوت به همکاری و قرار دادهای دوجانبه پرداختند. دربار ایران با دیدگاه سیاسی و دریافت کمک از اروپائیان و بالعکس اروپائیان و به ویژه فرانسویان با دیدگاه‌های

اقتصادی به ایران روی آوردند. لازم به ذکر است که در اوج ضعف صفویان نیز قراردادهای به شکل متقابل و دوجانبه بوده است.

منابع

- اسدالهی، مسعود (۱۳۷۳). *احیاء کاپیتولاسیون و پیامدهای آن*، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۶۵). *تاریخ مغول*، تهران: امیرکبیر.
- بیانی، شیرین (۱۳۷۳). *دین و دولت در ایران عهد مغول*، ج ۳، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- تاورنیه، ژان باپتیست (۱۳۳۶). *سفرنامه تاورنیه*، ترجمه ابوتراب نوری، تهران: سنایی.
- چارشی لی، اوزون، اسماعیل حقی (۱۳۶۹). *تاریخ عثمانی*، ج ۲، ترجمه ایرج نوبخت، تهران: انتشارات کیهان.
- چلونگر، محمد علی (۱۳۸۲). *کاپیتولاسیون در تاریخ ایران*، تهران: نشر مرکز.
- رأس، لردکین (۱۳۷۳). *قرون عثمانی*، ترجمه پروانه ستاری، تهران: کهکشان.
- رانسمان، استیون (۱۳۶۰). *تاریخ جنگ‌های صلیبی*، ج ۲، ترجمه منوچهر کاشف، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- رضایی، عبدالعظیم (۱۳۷۸). *گنجینه تاریخ ایران*، ج ۱۲، تهران: اطلس.
- رضایی، عباس (۱۳۸۷). *معاهدات تاریخی ایران*، تهران: ترفند.
- سیبلا والسر، شوستر (۱۳۶۴). *ایران صفوی از دیدگاه سفرنامه‌های اروپائیان*، ترجمه غلامرضا ورهرام، تهران: امیرکبیر.
- سعید وزیری، ایرج (۱۳۵۵). *نظام کاپیتولاسیون و الغای آن در ایران*، تهران: وزارت امور خارجه.

- علی بابایی، غلامرضا (۱۳۶۶). فرهنگ علوم سیاسی، ج ۲، تهران: نشر ویس.
- فاضل، احمد (۱۳۷۶). شاه عباس دوم و زمان او، تهران: مؤسسه فرهنگی ضریح.
- فلسفی، نصرالله (۱۳۵۲). زندگانی شاه عباس اول، ج ۵، تهران: نشر دانشگاه تهران.
- _____ (۱۳۴۲). سیاست خارجی ایران در دوره صفویه، تهران: سازمان کتاب‌های جیبی.
- قائم مقامی، جهانگیر (۱۳۴۸). یکصد و پنجاه سند تاریخی ایران از جلایریان تا پهلوی، تهران: انتشارات ستاد ارتش.
- لکه‌پارت، لارنس (۱۳۶۸). انقراض سلسله صفویه و ایام استیلای افغانه، ترجمه مصطفی قلی عماد، تهران: مروارید.
- مدنی، سیدجلال (۱۳۶۱). تاریخ سیاسی معاصر ایران، تهران: دفتر انتشارات اسلامی.
- مهدوی، عبدالرضا هوشنگ (۱۳۸۴). تاریخ روابط خارجی ایران از صفویه تا پایان جنگ جهانی دوم، تهران: امیرکبیر.
- نوایی، عبدالحسین (۱۳۶۰). اسناد و مکاتبات تاریخی ایران از ۱۱۰۵ تا ۱۱۳۸ هـ. ق، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- _____ (۱۳۶۳). اسناد و مکاتبات تاریخی ایران از ۱۱۰۵ تا ۱۱۳۵ هـ. ق، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- _____ (۱۳۶۶). تاریخ ایران و جهان از مغول تا قاجاریه، تهران: هما.
- _____ (۱۳۷۷). روابط سیاسی و اقتصادی ایران دوره صفویه، تهران: سمت.
- وحید مازندرانی، غلامعلی (۱۳۵۰). مجموعه نامه‌های تاریخی ایران از عهد هخامنشی تا عصر پهلوی، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.

- ولایتی، علی اکبر (۱۳۷۴). تاریخ روابط خارجی ایران در عهد شاه عباس صفوی، تهران: انتشاران وزارت امور خارجه.
- ویلتس، دوراکه (۱۳۵۳). سفیران پاپ به دربار خانان مغول، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران: خوارزمی.
- ویلسون، سرآرتور (۱۳۶۶). خلیج فارس، ترجمه محمد سعیدی، تهران: علمی فرهنگی.
- هربرت، موریس (۱۳۴۸). محمد رضا بیگ سفیر ایران در دربار لوئی چهاردهم، ترجمه عبدالحسین وجدانی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- یاقی، اسماعیل احمد (۱۳۸۶). دولت عثمانی از اقتدار تا انحلال، ترجمه رسول جعفریان، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- یویچ کاسمینسکی، الکس (۱۳۵۳). تاریخ قرون وسطی، ترجمه محمد باقر مؤمنی، تهران: اندیشه.